

Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках

Юрій Якименко,

директор політико-правових програм
Українського центру економічних і політичних досліджень
ім. О. Разумкова

В останні роки політичні процеси в Україні відзначаються особливим динамізмом та гостротою. У 2004 - 2007 роках країна пережила три загальнонаціональні виборчі кампанії – президентську 2004 року, виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування 2006 року і дострокову парламентську 2007 року. Однією з найхарактерніших особливостей усіх цих кампаній стало активне використання політичними силами соціально-культурних відмінностей між різними регіонами країни. У статті здійснюється спроба аналізу передумов і причин виникнення цього явища. На підставі даних соціологічних опитувань досліджується зв'язок між особливостями соціально-культурної ідентичності громадян та їх політичними симпатіями, робляться висновки і прогнози щодо можливого впливу соціально-культурного чинника на розвиток партійної системи України в перспективі.

Аналіз розвитку політичних процесів в Україні протягом 2002 – 2007 років, зокрема, характеру президентської кампанії 2004 року, кампаній з виборів до Верховної Ради України та їх результатів [1], засвідчує наявність помітних змін у партійній системі країни [2].

В першу чергу слід відзначити масштабну ротацію серед політичних сил, які добилися найбільших політичних симпатій громадян. Частина партій, утворених на початку та в середині 1990-х років, значно низила свій вплив на політичній арені і зберегла присутність у Верховній Раді переважно завдяки „символічному потенціалу” (наприклад, КПУ та НРУ). Інша частина (наприклад, СДПУ(о), НДП, ВО „Громада”) взагалі поступилися місцем серед лідерів іншим політичним силам. Водночас у 2002 – 2007 роках в партійній системі поступово сформувалася нова група лідерів, до якої нині входять три провідні політичні сили – Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко і блок „Наша Україна – Народна самооборона”.

Інші політичні сили, представлені у Верховній Раді або здатні змагатися за місце в ній (КПУ, Блок В. Литвина, СПУ, ПСПУ) за рівнем підтримки не можуть конкурувати з трійкою лідерів.

Найбільш значущою зміною якісного характеру останніх років стала поляризація партійної системи на підставі чітко вираженої регіональної локалізації електоральної бази основних політичних сил, створення двох конкуруючих „центрів тяжіння” – Партії регіонів, з одного боку, та блоків Ю. Тимошенко і „Наша Україна – Народна Самооборона” – з іншого. При цьому потенціал інших політичних сил явно недостатній для того, щоб самостійно конкурувати з ними як „третя сила”. Відтак вони змушені або приєднуватися до лідерів (при цьому, як засвідчило входження КПУ і СПУ до коаліції з Партією регіонів після виборів 2006 року, ідеологічний чинник відходить на другий план), або зосереджуватись на виробленні ефективної стратегії самозбереження.

Така особливість партійної системи є наслідком політизації та інституціалізації відмінностей, що існують між різними регіонами країни і їх населенням [3]. По суті, йдеться про регіоналізацію політичного простору країни, коли симпатії до політичних акторів (політичних партій і блоків та окремих політиків) формуються на підставі їх ідентифікації з регіональним колективним „ми” на противагу іншому регіональному колективному „вони”.

Регіональні відмінності політичних симпатій громадян не нове для України явище. Це засвідчують результати парламентських і президентських виборів, що проводилися після набуття Україною незалежності. Президентські вибори в цьому випадку більш показові, що не в останню чергу зумовлюється їх двотуровим характером [4]. Симпатії громадян різних регіонів до політичних партій теж відрізнялися: на Заході традиційно вищою була підтримка партій національно-демократичного спрямування, тоді як на Сході і Півдні голосували переважно за ліві сили, а в Центрі симпатії виборців ділили національно-демократичні та лівоцентристські партії.

Регіоналізація політичних симпатій громадян характерна і для багатьох інших країн (Бельгія, Іспанія, Італія). Як зазначає Д. Карамані, „...підтримка партій є індикатором інтенсивності територіального характеру політичних поділів (cleavages), що виникають з національної та індустріальної революцій, включно з поділами по лінії „центр - периферія”, культурними поділами (мовно-етнічними і релігійними зокрема), соціально-економічними поділами, як „місто - село” та „ліва - права” опозиція, між найманими працівниками, з одного боку, і роботодавцями та власниками – з іншого” [5].

Водночас протягом 1994 - 2002 років результати виборів в Україні не давали підстав говорити про наявність розколу країни стосовно різних політичних симпатій громадян у різних регіонах. Так само не сприймалися як розкол результати цих виборів і самими громадянами. Ситуація

принципово змінилася в ході президентської кампанії 2004 року. Так, за даними соціологічних опитувань, у квітні 2005 року наявність розколу українського суспільства на дві ворогуючі частини визнала майже половина (47,4 %) громадян [6].

Окрім того, регіональний розподіл голосів між двома кандидатами, що вийшли до другого туру президентських виборів 1994 і 1999 років, не мав безпосередньої кореляції з симпатіями до політичних партій і блоків, що відображалися б у результатах наступних за президентськими виборів до Верховної Ради. Але така кореляція виникла після президентських виборів 2004 року. В. Ющенко тоді переміг у 17 регіонах України, переважно на Заході і в Центрі України, В. Янукович – у 10 – на Сході і Півдні. На виборах 2006 і 2007 років у регіонах, де переміг В. Ющенко, перше місце посіли БЮТ і „Наша Україна”, які підтримували його в президентській кампанії. Відповідно, у регіонах, де переміг В. Янукович, перше місце на обох парламентських виборах посідала очолювана ним Партія регіонів.

Ключем до розуміння цього явища є специфічні риси, які мали усі три виборчі кампанії 2004 - 2007 років. По-перше, в них основними темами суспільних дискусій стали не шляхи вирішення пріоритетних для громадян соціально-економічних проблем (хоча соціальні обіцянки також відігравали важливу роль), а питання, щодо яких між громадянами різних регіонів існують протилежні погляди, відтак вірогідність компромісу дуже низька. По-друге, учасники кампаній свідомо наголошували на наявності цих розбіжностей та їх непримиренному характері, протиставляючи жителів одних регіонів іншим [7].

Зокрема, під час виборчої кампанії 2006 року у програмах понад половини політичних партій і блоків були (у різних варіантах обсягу і змісту) теми, в оцінці яких існують суттєві міжрегіональні відмінності і які мають значний конфліктогенний потенціал. Це, зокрема, питання статусу російської мови, підтримка тієї чи іншої гілки українського православ'я, пріоритетний вектор зовнішньої політики України, ставлення до можливого вступу України до НАТО, оцінка діяльності ОУН-УПА. До них додалася й тема федералізації України чи більшої автономізації її регіонів, хоча в 1996 – 2002 роках вона була практично знята з порядку денного.

За висновками соціологів, ці теми не належать до числа тих, які найбільше цікавлять громадян України [8]. Однак, як засвідчили результати виборів, їх використання давало відповідним політичним силам очікуваний електоральний ефект. Наприклад, на завершальному етапі виборчої кампанії 2007 року Партія регіонів вдалася до активного використання такої технології, як збір підписів громадян за проведення всеукраїнського референдуму з питань надання російській мові статусу другої державної, а також позаблокового статусу України [9]. Це дало партії можливість мобілізувати власних прихильників за досить несприятливих умов (в першу чергу – зростання цін на деякі важливі

продукти харчування, відповідальність за яке опоненти покладали на діяльність Кабінету Міністрів, очолюваного лідером партії В. Януковичем) і в підсумку здобути на виборах перше місце. Ефективне використання політичними силами „суспільно-конфліктних” тем було б неможливим, якби ці теми не мали достатнього „мотиваційного потенціалу”, не впливали на політичний вибір громадян [10].

Зрозуміло, що тривале використання політичними партіями і блоками такого інструментарію може мати значні негативні наслідки для суспільства. Адже, за висновком М. Дюверже, „будь-яка система партій являє собою рамки, що приписуються громадській думці, які її формують і деформують водночас. Зазвичай систему партій, що існує в країні, розглядають як похідне від структури її громадської думки. Однак з рівними підставами можна стверджувати й протилежне: структура громадської думки є наслідком системи партій – такої, як вона склалася в результаті історичних обставин, політичного розвитку й усїєї сукупності складних чинників...” [11].

В першу чергу, йдеться про такі наслідки, як фіксація деяких стереотипів сприйняття громадянами одних регіонів жителів інших, гальмування процесу формування загальнонаціональної ідентичності громадян України та української політичної нації. Це робить правомірною постановку питання про відповідальність політичних сил за застосування такого інструментарію.

Водночас, з точки зору політичної доцільності, використання політичними партіями таких тем цілком виправдане, оскільки це найпростіший засіб відокремлення і утримання „свого” електорату, що уможливорює реалізацію політичними силами головної мети існування – здобуття політичної влади. Як зазначають С. Ліпсет і С. Роккан, „партії справді постійно опиняються перед необхідністю робити стратегічний вибір між старими і новими поділами. Вони втягуються в конкуренцію, намагаючись політизувати поділи, найбільш сприятливі для них, і не політизувати ті, які їм не сприяють” [12].

У цьому випадку, очевидно, якраз і спостерігаємо перехід від політизації одного поділу, який не є сприятливим для політичних партій, до іншого. Адже переважній більшості вітчизняних політичних партій і досі не вдалося сформувати усталену соціальну базу саме на підставі поділу українського суспільства за соціально-економічними ознаками, майнового розшарування, стати виразником інтересів певної соціальної верстви і в такий спосіб „відокремити” власний електорат від прихильників інших партій [13]. Як свідчать результати дослідження Центру ім. О. Разумкова, проведеного напередодні виборів 2006 року, практично всі партії – лідери виборчих перегонів (крім КПУ та почасти СПУ) могли, з формальної точки зору, претендувати на роль представників середнього класу, оскільки представники цієї категорії (виокремленої за самооцінкою громадян) становили відносно найбільшу частку їх прихильників [14].

Тому провідні політичні сили вдалися до політизації іншого поділу – на основі соціально-культурних відмінностей між жителями різними регіонів країни [15]. Цей поділ, враховуючи історію та геополітичне становище України, набагато більш виразний і чітко локалізований географічно.

Дані соціологічних досліджень, проведених напередодні і під час виборчих кампаній 2006 та 2007 років [16], дозволяють створити досить повну картину того, наскільки міцно пов'язані між собою особливості соціально-культурної ідентичності громадян та, відповідно, їх політичні симпатії.

Соціологічні дані дають змогу оцінити цей зв'язок з двох точок зору. Згідно з першою з них, досліджуються особливості ставлення прихильників різних політичних сил до певних проблем, відмінності у поглядах на які зумовлені різницею соціально-культурних орієнтацій громадян різних регіонів. Згідно з другою точкою зору, досліджується зв'язок між політичним вибором і певними особливостями соціально-культурної ідентичності громадян, які також мають виразні регіональні відмінності.

Для аналізу було обрано чотири теми: мовне питання, належність до культурної традиції, зовнішньополітичні орієнтації громадян, сприйняття ними розбіжностей між різними регіонами України. В якості об'єктів політичних симпатій визначено чотири політичні сили, які подолали виборчий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 2007 року, і представляють парламентські „полюси”: БЮТ і НУ – НС, з одного боку, і партія регіонів та КПУ – з іншого [17]

Мовне питання

Мовне питання є одним з найбільш дискусійних і чутливих у політичних дебатах останніх років. Географія використання української і російської мов на території України практично повністю корелює з політичними уподобаннями жителів регіонів, що дозволяє розглядати це питання як центральне у формуванні ідейно-політичних пріоритетів.

Ця теза цілком підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, серед прихильників Партії регіонів і КПУ більшість становлять громадяни, для яких рідною мовою є російська (їх, відповідно, 43,2 % та 39,7 %) або і українська, і російська мови (відповідно, 26,7 % та 28,9 %). Серед прихильників БЮТ і НУ-НС переважна більшість визнала, що для них рідною мовою є українська (відповідно, 74,5 % та 80,7 %).

З іншого боку, серед громадян, які вважають рідною українську мову, майже половина (48,2 %) є прихильниками БЮТ та НУ – НС (відповідно 26,1% та 22,1%); питома вага прихильників Партії регіонів та КПУ є нижчою (відповідно 18,3% і 2,7%). Натомість серед тих, хто вважає рідною російську мову, кількість прихильників Партії регіонів становить 54,5 %, КПУ – 7,1 %. Симпатії до БЮТ і НУ – НС виявили серед цих громадян лише 10,5 % (6,4 % та 4,1 %, відповідно).

Юрій Якименко

Вищими є частки прихильників Партії регіонів і КПУ серед громадян, які вважають рідними і російську, і українську мови – білінгвів (відповідно 40,5 % і 6,2 %); натомість частки прихильників БЮТ та НУ – НС – відповідно 12,7 % і 7 %.

Особливо показовим є питання надання російській мові статусу другої державної, яке активно використовувалося під час парламентських виборів 2006 – 2007 років [18].

Так, серед прихильників Партії регіонів (так само, як і серед електорату КПУ) більшість підтримують надання російській мові статусу другої державної (відповідно, 51,9 % і 53,5 %). У свою чергу, серед прихильників БЮТ і НУ – НС виразно домінують прихильники збереження нинішнього статусу мов, де українська мова є єдиною державною. Їх, відповідно, 65,8 % і 74,4 %.

Розподіл відповідей прихильників політичних сил корелює з розподілом політичних уподобань громадян відповідно до їх поглядів на статус мов. Так, серед громадян, які підтримують державний статус і української, і російської мов, понад половина (53,8 %) висловили прихильність до Партії регіонів, 7,8 % – до КПУ, яка також висувала ці гасла. Ці частки значно перевищують рівні підтримки відповідних політичних сил у середньому по масиву опитаних [19].

Серед прихильників збереження нинішнього статусу мов (українська – єдина державна, російська і мови інших національних меншин можуть використовуватися на побутовому рівні) – 30,2 % віддають перевагу БЮТ, 26,8 % – НУ – НС. Симпатиків Партії регіонів та КПУ серед них помітно менше – відповідно, 12,4 % та 2 %.

Прихильники „м’якого” варіанту двомовності (українська – державна мова, російська – офіційна в окремих регіонах України) дещо більшою мірою тяжіють до Партії регіонів (36,1 %). Дещо відрізняється від середнього значення по масиву опитаних частка прихильників БЮТ (15,8 %), а також НУ – НС (9,5 %).

Досить показовим є розподіл політичних симпатій прихильників статусу російської мови в Україні як єдиної державної, хоча таких громадян виявилось всього 1,8 %. Половина з них (50,8 %) засвідчили прихильність до Партії регіонів, 13 % – КПУ. Частка прихильників БЮТ серед них виявилася лише 4,1 %, НУ – НС – 3,1 %.

Належність до культурної традиції

Виразні відмінності існують серед прихильників провідних політичних сил в питанні віднесення себе до певної культурної традиції. Так, серед прихильників БЮТ і НУ – НС понад три чверті становлять представники української культурної традиції (відповідно, 75,1 % і 76,2 %). На другому місці – представники європейської культурної традиції, хоча їх значно менше (відповідно, 11 % і 9 %).

Серед прихильників Партії регіонів відносно більшість становлять

прихильники української традиції (44,3 %). За ними йдуть представники радянської (28,1 %) та російської (17,8 %) культурних традицій. Серед прихильників КПУ на першому місці представники радянської традиції, які становлять ледве не половину (47 %). До української традиції віднесли себе 29,5 % прихильників комуністів, до російської – 17,9 %.

З іншого боку, серед громадян, які відносять себе до української культурної традиції, 42 % є прихильниками БЮТ (23,4 %) і НУ – НС (18,6 %), кожен четвертий (24,8 %) засвідчує симпатії до Партії регіонів. Частка прихильників КПУ становить 2,3 %.

Більшу прихильність до БЮТ і НУ – НС виявляють також громадяни, які відносять себе до загальноєвропейської культурної традиції (відповідно, 31 % і 20 %); прихильники Партії регіонів серед них становлять лише 16,3 %.

Представники російської і радянської культурних традиції тяжіють до Партії регіонів і КПУ. Серед представників російської традиції підтримують Партію регіонів 56,9 %; КПУ – 8,1 % (симпатиків БЮТ серед них 4,1 %, НУ – НС – 2,8 %). Серед представників радянської традиції Партії регіонів симпатизують 47,2 %, КПУ – 11,1 %. Прихильність до БЮТ засвідчують 7,4 %, до НУ – НС – 6,7 %).

Зовнішньополітичні орієнтації

Проблема визначення пріоритетного вектора зовнішньої політики України, так само, як і питання статусу мов, може вважатися однією з найбільш контраверсійних у політичному сенсі.

Так, для 69 % прихильників Партії регіонів і 74,3 % прихильників КПУ пріоритетним напрямом зовнішньої політики України мають бути відносини з Росією. Частка прихильників „західного” вектора (відносини з ЄС та США) серед них становить в сумі, відповідно, 10,7 % та 7,2 %. Серед прихильників БЮТ 59 % надає перевагу стосункам з ЄС і США (57,1 % та 1,9 % відповідно), серед прихильників НУ – НС – 61,6 % (60,2 % та 1,4 %).

В цьому питанні так само існує кореляція з розподілом відповідей на запитання щодо політичних уподобань громадян залежно від їх зовнішньополітичних орієнтацій.

Так, серед прихильників російського вектора як пріоритетного у зовнішній політиці України питома вага прихильників Партії регіонів і КПУ 2007 року (відповідно, 54,7 % та 8,3 %) помітно перевищувала середній рівень підтримки цих політичних сил. Серед прихильників пріоритетності стосунків з країнами ЄС значно вищою (відповідно, 27,7 % і 33,5 %), порівняно з середнім рівнем підтримки цих блоків, була частка прихильників НУ – НС і дещо вищою – БЮТ.

Сприйняття відмінностей між регіонами України

Серед прихильників БЮТ і НУ – НС переважна більшість (відповідно, 68,3 % і 73,8 %) повністю чи скоріше не згодні з тезою, згідно з якою

відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців є настільки великими, що їх можна вважати двома різними народами. Серед електорату Партії регіонів і КПУ прихильники цієї точки зору теж становлять більшість, проте їх частки помітно менші (відповідно, 54,9 % та 57,6 %).

З іншого боку, серед громадян, які цілком або скоріше згодні з тезою про західних і східних українців як про „два різні народи”, помітно вищими є симпатії до Партії регіонів та КПУ (серед „цілком згодних” прихильники ПР становлять 45,6 %, прихильники КПУ – 6,3 %, серед „скоріше згодних” – відповідно, 41,3 % і 5,5 %, що перевищує середні рівні підтримки цих політичних сил).

Наведені дані засвідчують, що існує досить чітка залежність між мовними і політичними уподобаннями громадян: чинник російської мови як рідної (однієї або поряд з українською) пов’язаний з прихильністю до Партії регіонів і КПУ; української мови – з симпатіями до БЮТ і „Нашої України”. Природно, що прихильність до підвищення статусу російської мови відповідає відчутно вищій прихильності до Партії регіонів чи КПУ, тоді як прагнення до збереження нинішнього статусу мов поєднується з симпатіями до БЮТ чи НУ – НС.

Зв’язок політичних симпатій і культурних традицій громадян певною мірою відрізняється від того, що є характерним для мовних характеристик. Належність до української традиції характерна переважно для БЮТ і „Нашої України”, хоча серед прихильників Партії регіонів відносно більшість теж становлять її представники. Однак радянська і російська культурні традиції значно більше асоціюються з прихильністю до Партії регіонів і КПУ.

Досить однозначним є зв’язок зовнішньополітичних орієнтацій і політичних уподобань. У цьому випадку проглядається практично біполярний розподіл: „російський” вектор пов’язаний з прихильністю до Партії регіонів і КПУ, „західний” – з підтримкою БЮТ і „Нашої України”.

Існує певний зв’язок між оцінкою міжрегіональних відмінностей та їх можливих наслідків і політичними орієнтаціями громадян: з визнанням відмінностей скоріше корелюють симпатії до Партії регіонів і КПУ.

В підсумку можна умовно виокремити два комплекси уявлень, наявність яких відображається у певних політичних симпатіях. Перший – „російська мова; російська або радянська культурна традиція; російський вектор зовнішньої політики” – Партія регіонів і КПУ. Другий – „українська мова; українська або європейська культурна традиція; західний вектор зовнішньої політики” – БЮТ і „Наша Україна”.

Звичайно, в цьому випадку можна говорити про певні, досить умовні, теоретичні конструкції, оскільки можуть існувати й деякі „гібридні” форми. Зрозуміло, що не можна використовувати їх для характеристики

усього електорату названих політичних сил, так само, як визначені в них якості не обов'язково є атрибутами кожного прихильника цих партій чи блоків. Проте наведені соціологічні дані дають можливість стверджувати, що зв'язок відповідних ознак і політичних симпатій справді існує.

Враховуючи характер перебігу процесів у різних сферах суспільного життя, що можуть впливати на соціально-культурні орієнтації громадян, можна прогнозувати наступний вплив цього чинника на подальший розвиток партійної системи України.

1. Як свідчать результати соціологічних досліджень, такі аспекти соціально-культурної ідентичності громадян, як їх мовні преференції, віднесення себе до певної культурної традиції, певні світоглядні позиції, зокрема, оцінки історичного минулого, зовнішньополітичні орієнтації, змінюються досить повільно [20]. Тому **вплив зазначеного чинника на партійну систему спостерігатиметься ще досить тривалий час.**

2. Практично з усіх питань, згаданих у цій статті як „суспільно конфліктні”, позиції сторін є протилежними. „Серединна”, чи компромісна позиція з цих питань навряд чи буде сприйнята більшістю представників як однієї, так і іншої сторони (це опосередковано підтверджує поразка Народного блоку В. Литвина на парламентських виборах 2006 року, який намагався зіграти роль „миротворця” між конфліктуєчими „помаранчевими” і „синьо-білими” силами). **Це здійснюватиме на партійну систему поляризуючий вплив, змушуючи політичні сили обирати з відповідних питань позиції, ближчі до крайніх.**

3. Зрозуміло, що певні дії різних інститутів влади у внутрішньо- та зовнішньополітичній сфері, що стосуються відповідних „чутливих” питань, будуть по-різному сприйматися носіями різних світоглядних позицій. Очевидно, що здійснення владою активних дій у певній сфері без врахування позиції частини населення, яка має протилежні погляди (наприклад, поширення сфери вжитку української мови, надання офіційного статусу ОУН-УПА, приєднання України до Плану дій з набуття членства в НАТО тощо), по-перше, надалі фіксуватиме лінію поділу (а можливо й поглиблюватиме останній), по-друге, стимулюватиме відповідні політичні сили до того, щоб активно виступати на захист „незадоволених”. Таким чином, **відповідні лінії поділу можуть стати і лінією протистояння між владою й опозицією, незалежно від того, які політичні сили представлятимуть ту чи іншу сторону.**

4. Значний збіг схем географічної локалізації сторін у відповідних поділах, що відображається в чіткому регіональному розподілі політичних симпатій громадян України, та відзначена вище проблематичність вироблення компромісних позицій **роблять проблематичним утворення в найближчий час політичної сили, яка була б загальнонаціональною не за своїм формально-правовим статусом та організаційно-структурними характеристиками, а за рівнем підтримки громадян у різних регіонах.**

5. Хоча вплив такого поділу й надалі залишатиметься значним, на розподіл політичних симпатій громадян, а відтак і на подальшу еволюцію партійної системи, впливатимуть й інші чинники. Найголовнішим з них, як засвідчує досвід 2006 - 2007 років [21], є відчутні для пересічних громадян соціально-економічні результати перебування тих чи інших політичних сил при владі або очікування суттєвих змін на краще від їх приходу до влади. Відхід провідних політичних сил від використання соціально-культурного поділу як головного відкриття можливості для змін у партійній системі на підставі інших, зокрема, соціально-економічних поділів.

Література:

1. У цьому контексті йдеться про вибори за партійними списками, за якими, згідно з чинним законодавством, на парламентських виборах 2002 року обиралася половина депутатів Верховної Ради України, на виборах 2006 і 2007 років – увесь склад парламенту.

2. Для цієї цілі цієї статті виходимо з визначення партійної системи, даного Дж. Сарторі: „Партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших партій” (цит. за: Шведа Ю., Теорія політичних партій і партійних систем. Львів, 2004., с. 388). Згідно з цим визначенням, до складових партійної системи України нами віднесено політичні партії і блоки, які були представлені у Верховній Раді України I – III скликань, а також ті, за виборчі списки яких проголосувало не менше 1 % виборців на виборах до Верховної Ради України IV – VI скликань.

3. При визначенні регіонів і поданні даних соціологічних досліджень використовувється такий регіональний поділ: Захід — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Південь — АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Центр — Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Схід — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

4. Так, на президентських виборах 1994 року в другому турі кандидатуру Л. Кравчука підтримали жителі 13 регіонів України (в західних і більшості центральних), Л. Кучму – 14 регіонів (у східних, південних регіонах, а також у Полтавській, Чернігівській і Сумській областях, які належать до центральних). Див.: Регіональні відмінності в Україні: позиції експертів. Національна безпека і оборона, № 1, 2006, с. 19, 27 - 29.

5. **Caramani D.** The Formation of National Party Systems in Europe: A Comparative-Historical Analysis. Scandinavian Political Studies, Volume 28, Number 4, December 2005, pp. 295 - 322.

6. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова з 8 по 14 квітня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

7. Найяскравіше це було передано в плакаті часів виборчої кампанії 2004 року, де карта України була поділеною на „сорти” громадян за регіонами.

8. Див. докладніше: **Якименко Ю., Литвиненко О.** Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян в контексті виборчої кампанії – 2006. – Національна безпека і оборона, № 1, 2006, с. 15 - 17.

9. На думку деяких спостерігачів, це було зроблено з тієї причини, що Партії регіонів не вдалося б утримати свій рейтинг, не вдаючись до цих тем. Див. зокрема: **Педосенко А., Куришко О.** Регионалы выгнали американцев. – Экономические известия, 25.09.2007, № 165 (698).

10. Див. зокрема: **Хмелько В.** Через що політикам вдасться розколдувати Україну. – Дзеркало тижня, 24 - 30 червня 2006 р. [Http://www.dt.ua/](http://www.dt.ua/)

11. **Дюверже М.** Политические партии. М., 2007, с. 435.

12. **Lipset S. M., Rokkan S.** Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments, in P. Mair (ed.) The West European Party System. Oxford, 1990, pp. 91 - 111. Цит. за: <http://janda.org/>

13. Див.: Експертна доповідь „Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. – К., 2006, с. 88.

14. Див.: Електоральні портрети політичних партій. Вибори – 2006: умови, суб’єкти, наслідки. Аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова. – Національна безпека і оборона, № 10, 2006, с. 24 - 25.

15. В цьому контексті не розглядаємо питання зовнішньої стимуляції політичних суб’єктів до використання відповідної тематики у виборчих кампаніях. Про це докладніше див.: Зовнішній фактор на президентських виборах - 2004. Аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова. – Національна безпека і оборона, № 5, 2004, с. 2 - 35.

16. Використано результати опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова з 2 по 21 червня 2007 р. (10 956 респондентів). Опитано респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України; теоретична похибка вибірки не перевищує 1 %.

17. Політичні симпатії громадян перед виборами 2007 р. виявлялися на підставі запитання „За яку партію чи блок Ви би проголосували на майбутніх виборах до Верховної Ради України?”.

18. Докладніше про позиції політичних партій і блоків у передвиборчій кампанії 2007 р. у мовному питанні див.: Програми політичних партій: мовна політика та етнополітика. – Твій вибір, 2007, № 1, с.7 - 21, Київ, УНЦПД.

19. Під рівнями підтримки відповідних політичних сил розуміються частки респондентів, які обрали певну партію (блок), відповідаючи на запитання, „За яку партію (блок) ви проголосували б на майбутніх виборах

до Верховної Ради України?». Вони становлять, відповідно: для Партії регіонів – 32,4 %, БЮТ – 18 %, НУ – НС – 14 %, КПУ – 4,6 %.

20. Наприклад, за даними досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, частка громадян, які вважають рідною мовою українську, 1992 р. становила 61,9 %, 2006 р. – 62,3 %, коливання цього показника протягом зазначеного періоду перебували в межах 4 %. Див.: **Ворона В., Шульга Д.** (ред.) Українське суспільство 1992 — 2006. Соціологічний моніторинг. К., 2006, с. 482.

21. Так, за підсумками виборчої кампанії 2007 р. Партія регіонів поліпшила свої результати у низці областей Центру і Заходу України, головною причиною чого можна вважати позитивну оцінку громадянами діяльності уряду, очолюваного лідером ПР В. Януковичем. Водночас БЮТ поліпшив свої результати в областях Сходу і Півдня, що не в останню чергу пов'язується з передвиборчою обіцянкою лідера блоку Ю. Тимошенко за два роки виплатити втрачені заощадження громадян в установах Ощадбанку колишнього СРСР у випадку, якщо її буде призначено на посаду Прем'єр-міністра.